

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КУЛЬТУРОЛОГІЧНОЇ ОСНОВИ ОСЯГНЕННЯ СТАРШОКЛАСНИКАМИ УКРАЇНСЬКОЇ ВОКАЛЬНОЇ ТВОРЧОСТІ (II половини XIX – початку XX століття)

В статті розкривається проблема забезпечення старшокласників знаннями в області української вокальної музики другої половини дев'ятого - кінця двадцятого століття на основі культурологічного огляду вивчаемого матеріалу.

Ключевые слова: культурологічна основа, українська вокальна музика, старшокласники.

Головним стрижнем «Концепції загальної середньої освіти» є розвиваюча, культуротворча домінанта, що передбачає виховання особистості з високим рівнем національної свідомості, здатної до самоосвіти, саморозвитку, творчого розв'язання проблем. «Діяльність школи ґрунтується на засадах органічного поєднання національного та загальнолюдського» [1, 12].

Дотримання принципу особистісно-орієнтованого навчання сприяє розкриттю творчих можливостей кожного учня, вдосконаленню його вмінь, навичок, смаків, збагаченню особистісних якостей, формуванню ціннісного ставлення до дійсності. Метою художньо-музичної освіти старшокласників у загальноосвітній школі є розширення світоглядних уявлень, розвиток та закріплення естетичного ставлення до мистецтва, вокального зокрема, і головне, формування естетичної культури, духовно-ціннісних орієнтацій школярів.

Художньо-естетична галузь в школі реалізується через традиційні уроки з музики та образотворчого мистецтва. Велика увага відводиться втіленню інтегрованих підходів до мистецького розвитку молодших школярів та підлітків. Авторами запропонованого інтегрованого курсу

«Мистецтво» для початкової школи є Масол Л. М., Беземчук Л. В. та ін. Сучасними науковцями Миропольською Н. Є., Ничкало С. А. була розроблена методика культурологічного спрямування естетичного виховання старшокласників в процесі навчання художній культурі. Проте, якщо проблеми мистецького розвитку на уроках досліджено порівняно широко, питання позакласної роботи, її можливостей у формуванні художніх смаків старшокласників до вивчення творів українських композиторів розглянуто недостатньо.

Осягнення української вокальної спадщини старшокласниками потребує міцної опори на культурологічні засади навчання, втілення гуманітарно орієнтованого знання в освітній процес. Це має сприяти формуванню у старшокласників світоглядних позицій, високих художніх смаків. Культурологічна спрямованість музичного навчання старшокласників має знайти відбиток у позакласних вокальних заняттях зі старшокласниками.

У контексті нашого дослідження з учнями проводились індивідуальні та групові заняття.

Виразний (еталонний) показ твору та вступне слово вчителя є умовою, що забезпечує у школярів інтерес до національної класичної музики, до культури її виконання. У полі зору нашого дослідження була творчість українських композиторів II половини XIX – початку XX століття (С. Гулака-Артемівського, П. Сокальського, М. Лисенка, М. Леонтовича, К. Стеценка, С. Степового, Л. Ревуцького, В. Косенко, В. Матюка, А. Вахнянина та ін.).

Важливим аспектом якісного сприйняття старшокласниками означеної творчості є *поглиблений екскурс* в історію створення вокального твору, в сюжетний та музичний зміст. Інформаційно насичена бесіда сприяє створенню культурологічної основи сприйняття музики. Словесні пояснення щодо музичної форми та мови твору є важливими чинниками свідомого розуміння та більш швидкого довільного запам'ятовування школярами творів української вокальної спадщини. Змістовна бесіда є не тільки ефективною

моделлю вивчення українських вокальних творів, а й методом розширення національної основи світогляду, смаків, емоційно-почуттєвих вражень учнів.

Суттєвим чинником забезпечення культурологічної основи досягнення музичного твору виступає розширення *знань та слухових уявлень старшокласників про стильові ознаки національної вокальної музики*. Більш детальне ознайомлення з подіями тих епох, коли було створено музику, що вивчається, з біографічними відомостями життя митців, виконавців, додатково сприяють кращому розумінню та досягненню старшокласниками навіть вже відомих їм художніх образів української вокальної спадщини минулого та їх характерних рис. Відомо, що «музична культура людини невід’ємна від культури народу, до якого вона належить, або серед якого живе» [2, 91]. Саме запропонування учням творів вокальної спадщини II половини XIX – початку XX століття дасть їм можливість глибше ознайомитись з музичною культурою, історією та традиціями свого народу. Наприклад, музична спадщина М. В. Лисенка є одним з кращих зразків національної вокальної музики. Видатний митець, піаніст, диригент, викладач, суспільний діяч - *М. Лисенко вважається основоположником української національної класичної музики*. Вся музична творчість композитора проникнена глибоким патріотизмом й служінням своєму народові і державі. « Не моє особисте «я» мені любе в моїх роботах, - писав він в одному з листів, - бо я...перейнятий глибоко ідеєю добра до моєї Вітчизни, роблю і працюю на користь їй » [3, 267]. М. Лисенко як композитор писав виключно у вокальних жанрах від пісень до розгорнутих музично-драматичних сцен, як фольклорист - збирав та обробляв народні пісні. *Виявлення художньо-стильових ознак мистецької творчості М. Лисенка* допоможе старшокласникам зрозуміти та пізнати музичні вподобання слухачів II половини XIX – початку XX століття та стиль музичної мови українського митця.

Аналіз музикознавчої літератури (Загайкевич Л. П., Шреєр-

-Ткаченко О. Я. та ін.) дозволив нам виокремити характерні стильові ознаки вокальної спадщини М. Лисенка, а саме:

- глибока психологізація музичних образів;
- широке використання і опора на фольклорні інтонації (використання народних плачів, схвильованих інтонацій);
- прагнення глибоко та правдиво відтворити в музиці літературний текст;
- контрастне зіставлення емоційних станів-образів;
- відображення образів у різноманітних музичних формах;
- відтворення національного мислення у створенні гармонії;
- надання значної ролі інструментальному супроводу (інструментальна партія перевищує роль традиційного супроводу вокальної партії).

Учитель має звернути особливу увагу старшокласників на таку стильову ознаку творів М. Лисенка як *глибока психологізація музичних образів*. Учні мають усвідомити, що творча спадщина композитора містить твори, образи яких передають складну палітру почуттів та вражень, притаманну кожній людині. Ознайомлення старшокласників з арією Наталки-Полтавки з опери М. Лисенка «Наталка-Полтавка» є музичним прикладом, виконання якого допомагає відчути переживання та **страждання** дівчини за рідним краєм. Широка, мелодійна музична мова арії у поєднанні з багатим на яскраві уточнення, метафори літературним текстом найвиразніше розкривають драматичне становище Наталки. Розкриття художнього потенціалу цього музичного твору допоможе старшокласникам розібратися й замислитися над своїм почуттям патріотизму до Батьківщини.

Знайомлячи учнів старшого шкільного віку з провідними стильовими властивостями творчості М. Лисенка слід наголосити, що притаманне йому *прагнення глибоко та правдиво відтворити в музиці літературний текст* характерне й для творчості композитора, фольклориста П. Сокальського. Запропоноване публіцистичне висловлювання підтвердить вищевикладене

припущення. « Пошуки правдивої мовної інтонації були постійними у колі творчих завдань Сокальського, що багато працював над опануванням оперного стилю і для якого робота над романсами часом була підготовчим етапом, ескізом до великого полотна » [2,264].

Першим твором, у якому ці пошуки мають місце, був романс, написаний на початку п'ятдесятих років – «Воротился ночью мельник» на слова О. Пушкіна. Пізніше цей народний настрій проявився у музичних творах на слова Л. Глібова та Т. Шевченка. У своїх операх «Майская ночь» на гоголівську тематику та «Осада Дубно» на сюжет опер «Тарас Бульба», «Мазепа» П. Сокальський застосовує справжні українські та російські народні пісні.

Вокальна творча спадщина П. Сокальського пронизана романтизмом («Утоптала стежечку»), елегійністю («Малоросійський романс»), художньою виразною декламацією («Дума»). У своїх солоспівах Сокальський, звертаючись до фольклорних витоків, збагачує музичну лексику, намагається передати художньо виразну декламацію, яка йде за смисловими акцентами тексту та емоційними змінами у ньому. Переконати учнів у правдивості вищевикладеного може прослуховування та колективний музично-теоретичний аналіз «Думи» П. Сокальського. До старшокласників бажано донести інформацію про факти критики творчості Сокальського з приводу його недосконалої передачі літературного змісту, «...недостатньої здатності до органічного синтезу існуючого і власного, народженого в творчому процесі».

«У своїх солоспівах Сокальський впритул підійшов до музичного висловлювання, що спирається на самотню народну музичну мову і яке, власне, формує всі найважливіші компоненти твору. Але відкрити цей, здавалося б, легкий і природний засіб спілкування з широкою аудиторією, усім народом судилося іншому українському композиторові ... -

М. Лисенкові, який вже у перших своїх зразках вокальної лірики виявив майстерне поєднання прийомів народної і професійної музики з індивідуальним сприйняттям життєвих явищ» [2,266].

Досліджуючи творчу спадщину П.Сокальського, М. Лисенка, інших українських композиторів минулого, необхідно звернути увагу старшокласників на те, що усі вони у драматичних музичних побудовах велику увагу надавали *зіставленню емоційних станів*.

Прослуховування дуету Одарки та Карася з першої дії опери «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського є яскравим прикладом зіставлення емоційних станів у одному музичному творі. Увагу старшокласників необхідно зосередити на музичній характеристиці образу Одарки. Чотири розділи дуету найбільш планово характеризують Одарку, дружину Карася. Зміна кожного емоційного стану героїні умовно розподіляє дует на розділи.

Учитель має розповісти якими словами розпочинається кожний розділ дуету, проаналізувати з учнями як музична мова відтворює різні стани образу Одарки та усвідомити їх сумісність у малій музичній формі – дуеті. Ми пропонуємо один з варіантів емоційно-образного аналізу.

Перший розділ дуету на слова « Звідкіля це ти узявся » та четвертий (останній) - « Постривай же мій козаче » характеризують Одарку як рішучу, вольову жінку, енергійні теми допомагають цьому; другий розділ « Чи ж то випив на дорогу » - танцювального характеру, інтонації виправдовувань Карася підкреслюють гумористичні підтрунювання Одарки над ним, а третій розділ « Ти гуляєш дні і ночі » зовсім протилежний попереднім, пісня-плач. Жалібні секундкові інтонації зображують Одарку слабкою, сентиментальною жінкою, яку засмучує легковажна поведінка чоловіка.

Проведений вчителем попередній емоційно-образний аналіз музичного твору допоможе школярам краще зрозуміти закладений у музику сюжет, усвідомити засоби музичної виразності, які допомагають розкриттю змісту.

Бажано під час роботи зі школярами старшого віку показати, що композитори використовують різні музичні форми, у яких відтворюють сюжетні лінії своїх образів. Важливо підкреслити, що українські композитори II половини XIX – початку XX століття зверталися до різних музичних форм для розкриття образного змісту творів. Метри минулого вміло втілювали свій композиторський задум як у великих формах – операх, так і у малих – обробках народних пісень, романсах, думах, баладах. Показ старшокласникам одного музичного героя протягом усієї опери у п'ять дій, наприклад, образу Тараса Бульби з одноіменної опери «Тарас Бульба»

М. Лисенка, відкриє для учнів масштабність передачі образу, змалює у їх уяві різноманітну музичну характеристику. Найкраще, аби учні разом з учителем прослухали аріозо Тараса Бульби «Що у світі є святіше» з п'ятої дії, де народний герой звертається до козаків і закликає їх до бою або його пісні «Гей літа орел», написаної у дусі козацьких історичних пісень, і разом розкриють образ хороброго, суворого, мужнього полководця, вірного сина своєї Батьківщини. Арія Тараса «Повернуться сподівані, кохані орлята» з другої дії відкриє світ люблячого та турботливого батька. Ознайомивши учнів з аріями Тараса з опери «Тарас Бульба» М. Лисенка, учитель вималює перед старшокласниками узагальнений образ одного героя, розкриє його сутність з різних боків.

Важливо показати, що українські композитори тяжіли втілити багатогранний внутрішній світ образу не тільки у великих музичних формах, а й у малих (романсах, баладах, обробках народних пісень й ін.).

Знайомство з малими музичними формами покаже учням їх властивість вмещувати у собі багатий художньо-образний зміст. Прикладом показу малої форми може бути обробка М. Леонтовичем української народної пісні «Сивий голубочок». Вона більш актуальна для хлопців старшого шкільного віку, але, як свідчить досвід, своєю глибокою змістовністю цікава як юнакам, так і дівчатам.

Прослуховування цього музичного твору не тільки у живому виконанні вчителя, а й у аудіозаписі (у перекладі для бандури) краще змалює картину того часу (кінця XIX – початку XX століття), допоможе зрозуміти її повчальний характер. Оповідь у цій обробці ведеться від третьої особи, від образу матері, яка радить сину подумати про одруження, але при цьому не задивляється на вдовиних дочок як показує практика, деяким учням є незрозумілими останні рядки музичного твору. Пояснення вчителя до рядків:

«Оженись, синочку, оженись, небоже,
Лиш не бери ти вдовиної дочки, |
Борони тебе боже. | (2)

Бо вдовині дочки ходять на риночку,
Хусточки мають, не одному хлопцю |
Та й оченьки зривають.» | (2)

допоможе старшокласникам краще зрозуміти психологію вдовиних дівчат, які з хлопцями зустрічаються, подарунки - хусточки від них приймають, а заміж не збираються.

Відтворення національного мислення у створенні гармонії – характерна стильова ознака вокальної спадщини багатьох українських композиторів, але тільки одиниці набули досконалості у цій складній творчій справі. М. Лисенка вважають засновником національної професійної музичної школи, основоположником української класичної музики.

Я. С. Степовий – один з фундаторів композиторської школи, продовжувач традицій Лисенка. Його вважають майстром солоспівів, автором музичних збірок для дітей, до яких увійшли цикли «Барвінки» (на слова різних українських поетів) та «Пісні настрою» (на слова О. Олеся), засновником Державного вокального квартету.

Аналіз творчої спадщини Я. Степового познайомить старшокласників зі світом українського музичного мистецтва високої образної досконалості, майстерності. Для кращого та продуктивного засвоєння наступного

вокального матеріалу творчість Степового можна класифікувати за стильовими ознаками.

Класичні стильові риси Степового покладені в основу таких відомих романсів як «Степ», «Утоптала стежечку», «Ой, три шляхи широкії», «Розвійтеся з вітром», «У долині село лежить» та інших, які увійшли у серію вокальної творчості під назвою «Барвінки» (1905-1907 рр.). Саме з народженням цих солоспівів та деяких інших камерних творів (дует, тріо, хор) на вірші І. Франка, Т. Шевченка, Л. Українки, розпочинається композиторський шлях Степового.

Друга вокальна збірка під назвою «Пісні настрою» на вірші О. Олеся пишеться композитором у період з 1907-1909 рр. У цьому циклі, на відміну від попереднього, домінують *романтичні ознаки*: витончена гармонія, декламаційні вишуки. Прослуховування та протиставлення романсів

Я. Степового з класичними та романтичними стильовими рисами закріпить у учнів знання про різні стильові властивості творів, допоможе зрозуміти, які музично-виразні засоби дали можливість композитору гармонійно втілити мислення цілого українського народу.

Розглядаючи стильові ознаки музичної спадщини Я. Степового (зокрема, відтворення національного мислення у створенні гармонії), бажано ще раз звернути свою увагу до музичної спадщини М. Лисенка.

Значним творчим доробком М. Лисенка є вокальний цикл «Музика до Кобзаря» на слова Т. Г. Шевченка, у який увійшли обробки народних пісень, хорові та вокально-інструментальні твори (романси, балади), який можна впевнено назвати істинним прикладом національного мислення митця. Прослуховування та докладний художньо-стильовий розгляд (аналіз) музичного твору М. Лисенка з вокального циклу «Музика до Кобзаря» відкриє перед старшокласниками з блискучу інтерпретацію поезії Шевченка, розширить знання щодо музичної будови солоспівів. Розглядаючи попередній матеріал, учням старшого шкільного віку можна надати наступну інформацію.

«М. Лисенка вважають першим тлумачником поезії Т. Г. Шевченка. З вокальним циклом «Музика до Кобзаря» на слова Т. Г. Шевченка в українську музику увійшло широке коло нових тем, ідей, образів. Головним героєм музичних творів є народ. У своїх романсах композитор приділяє значну увагу розкриттю внутрішнього світу людини, тут і філософські роздуми і гумор, і драматична лірика, і багато творів про тяжку жіночу долю.

Метр української класичної музики розширює межі куплетної будови солоспівів і створює складні трьохчастинні рондальні побудови». Цей короткий екскурс в історію створення «Музики до Кобзаря» буде корисним пізнавальним матеріалом для старшокласників.

Виділення стильових ознак вокальної спадщини не тільки М. Лисенка, а й П. Сокальського, С. Гулака-Артемівського, Я. Степового допоможе старшокласникам узагальнити певні властивості, характерні творчій спадщині цих композиторів та систематизувати набуті знання.

Старшокласників слід знайомити з жанровим розмаїттям спадщини М. Лисенка, інших українських композиторів. Це збагатить їх світогляд та сформує індивідуальну прихильність до того чи іншого жанру. Звернення до *героїчних та ліричних жанрів* є впливовим фактором осягнення учнями художніх образів вокальних творів, які створювались українськими композиторами кінця ХІХ – початку ХХ століття за прототипом людини того часу.

Однією з вікових особливостей старшокласників є тяжіння до моральних, етичних роздумів при сприйманні літературних, музичних творів. Під час нашого дослідження ми помітили, що старшокласники-юнаки у гуртках сольного або ансамблевого співу тяжіють до виконання українських героїчних пісень: дум, козацьких пісень й ін.

До цих жанрів зверталось багато композиторів як минулого, так і сучасності. Лише музична спадщина М. Лисенка вміщує у собі незчисленну кількість дум та балад, які є культурним надбанням не тільки українського народу, а й світової культури в цілому.

Коллективне прослуховування творів М. Лисенка, думи Кобзаря «Ой, кряче ворон» з опери «Тарас Бульба», думи «Про Палія та Мазепу»; пісні Карася «Сидить пугач на могилі» з опери «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, написаної у дусі думи, та ін. творів зацікавить учнів та позитивно вплине на їх світоглядні уявлення про життя минулих часів. Самостійне вивчення та виконання думи, що зацікавила старшокласників, стимулюватиме їх інтерес до цього жанру національної народної творчості.

На заняттях співу важливо познайомити учнів старшого шкільного віку з різними музичними жанрами, а особливо з суміжними, задля накопичення та збагачення музичних знань, розвитку логічного мислення, закріплення навичок розрізнення схожих жанрів.

У ході нашого дослідження ми детально знайомимо юнаків та дівчат не тільки з історичними особливостями виникнення думи, її жанровими властивостями, а й намагаємося надати більше інформації про суміжні жанри народної творчості, зокрема балади. Надання учням поглибленої інформації щодо створення цього жанру, музично-стилістичних особливостей, змістовного наповнення навчить учнів старшого шкільного віку розрізняти схожі жанри - українські думи та балади, вирізняти з-поміж інших творів.

Дівчата старшого шкільного віку більше схильні виконувати ліричні за тематикою пісні. У змісті ліричних пісень найчастіше розкривається тема кохання, що близька підліткам.

Тому ми вважаємо, що слід звернути особливу увагу старшокласників не тільки на *героїчні думи, балади*, а й на такий не менш розповсюджений жанр II половини XIX – початку XX століття як *лірична пісня*.

У будь-якій ліричній пісні передаються почуття, настрої, переживання, притаманні цілому українському народові. У всі часи лірична пісня несла у собі великий морально-виховний потенціал, поетизуючи кохання, працьовитість, вірність, доброту та щедрість.

Обмін думками між вчителем і учнями з приводу вподобань щодо ліричних пісень минулих часів допоможе зрозуміти смаки молоді та

стимулює подальше вокальне знайомство з цими творами. Виступ вчителя з доповіддю історичною за тематикою, вважаємо, буде корисним пізнавальним матеріалом для старшокласників.

Пильної уваги під час нашого дослідження на позакласних заняттях (особливо з дівчатами старшого віку) ми надавали ознайомленню і співу ліричних пісень родинно-побутового різновиду. Пісні любовної і сімейної тематики, які розкривають взаємини коханих, а також повною мірою висвітлюють внутрішньо-сімейні відносини, нелегке життя селянства в умовах кріпацтва, цікавлять, «зачіпають струни душі» та «примушують плакати дівочі серця».

Пісня-романс також має великий вплив на дівчат старшого шкільного віку. На позакласних заняттях співу, ми пропонували прослухати старшокласникам бесіду на тему «Романс» та пропонували учням прослухати, вибірково виконати пісні-романси українських композиторів кінця ХІХ – початку ХХ століття. Арія Оксани «Місяцю ясний» з опери С. Гулака-Артемівського «Запорожець за Дунаєм» - один з прикладів романсової лірики, що викликає зацікавленість у старшокласників; сольні пісні-романси з опери «Наталка Полтавка» М. Лисенка «Сонце низенько», «Віє вітер горою», «Ой під вишнею», «Чого вода каламутна», «Віють вітри», «Ой я дівчина Полтавка»; романси-пісні П. Сокальського: «Утоптала стежечку», «Полюбила молодого козака дівчина»; романс К. Стеценка «Плавай, плавай лебедонько» та інші є опорним матеріалом нашої роботи, який ми застосовували на практиці під час позакласних занять співу з учнями.

На останньому занятті ознайомлення з вокальною спадщиною будь-якого композитора проводилось анкетування. Питання були наступні: « Чи сподобався вам твір? », « Вразив? », « Які враження у вас виникли під час прослуховування? », « Чи виникали у вашому житті такі ж обставини і ситуації, як і у героїв цих пісень-романсів? » або « Відчували ви раніше такі ж почуття як герой цієї пісні? », « Доводилося вам у житті зіткнутися з такою

проблемою, яка розкрита у цьому романсі? », « Хотіли б ви виконати цей твір? », « Чи змінив будь-який з цих музичних творів ваше ставлення до деяких речей? », « Чи є у вас бажання й надалі знайомитись з творчою спадщиною композиторів кінця ХІХ- початку ХХ століття? » та ін.

Результати апробованих вокальних прикладів показали великий інтерес учнів до української вокальної спадщини минулого, помітний позитивно вплив цих творів на їх музичний та світоглядний розвиток.

Культурологічне ознайомлення з героїчними та ліричними жанрами української вокальної спадщини значно збагачує духовний, емоційно-чуттєвий потенціал старшокласників, вони краще розуміють та відтворюють у повсякденному житті загальнолюдські ціннісні орієнтації, світоглядні позиції, власні погляди на життя.

Роблячи висновок під вище викладеним, слід зауважити, що на культурологічне осягнення вокальної музики позитивно впливатимуть такі форми роботи зі старшокласниками як розширення їх знань та слухових уявлень про стильові ознаки національної вокальної музики, поглиблений екскурс в історію створення музичного твору, виявлення спільних художньо-стильових ознак мистецької творчості композиторів II половини ХІХ – початку ХХ століття.

Література

1. Довідник учителя художньо-естетичного циклу в запитаннях та відповідях / Упоряд. М. С. Демчишин. – Х.: Веста: Видавництво «Ранок», 2006. – 608 с
2. Історія української дожовтневої музики / Упор. О. Я. Шреєр-Ткаченко. – К.: «Музична Україна», 1969. - 584 с.
3. Лисенко М. Листи. – Мистецтво – К, 1964, С. 267.
4. Падалка Г. М. Педагогіка мистецтва (Теорія і методика викладання мистецьких дисциплін). – К.: Освіта України, 2008. – 274 с.